

Віленська колекція стародруків – приклад меценатства та добродійства (до вивчення збірок церковних книг Національного музею у Львові)

Історія формування колекції церковних книг музею бере початок від 1905 р.¹, коли відомий вчений-славист, перший директор Іларіон Свенціцький під проводом галицького митрополита Андрея Шептицького розпочав активну працю на благо науково-мистецької інституції, будівництво якої тільки-но зарисовувалося на тлі культурно-мистецького життя Львова в умовах Австро-Угорщини. Перші пам'ятки друкарського мистецтва надійшли до Церковного музею у рік його заснування – 1905. Саме тоді розпочинається інтенсивна меценатська та експедиційно-збиральницька діяльність. Географія пошуків свідчить про доволі широкий ареал зацікавлень: від Лемківщини – найзахіднішої етнографічної частини України – до Поділля і далі на схід – до Києва, північніше охопивши територію України та Білорусії. Одночасно книгозбірню поповнюють колекції – дари філолога каноніка Антона Петрушевича, Наукового товариства імені Шевченка, Ставропігійського інституту, окремих осіб. Немало їх закупувалося у букіністів та антикварів Москви і Санкт-Петербурга. Варто згадати сенсаційну знахідку того часу, нині – один із найбільших раритетів музейної збірки – Заблудівський Псалтир із Часословом Івана Федоровича 1569 р., придбаний буквально через два місяці після заснування музею під час експедиції в церкві святої Параскеви с. Тирява Волоська поблизу Сянока².

Окрім вітчизняних видань науково-мистецька фундація імені митрополита Андрея Шептицького – Національний музей у Львові володіє багатою колекцією кириличних стародрукованих книг, що вийшли у Празі, Венеції, Москві та інших центрах книгодрукування. Її значну частину – понад 100 од. зберігання, або десять відсотків музейної колекції кириличних стародруків – становлять віленські видання від 1522 р. до 1809 р.

У збірці віленських друків представлені видання Франциска Скорини, Петра Мстиславця, Василя Гарабурди, братів Мамоничів, друкарні Ставропігійського Святодухівського братства, Віленської старообрядницької друкарні.

До шедеврів друкарського мистецтва належать видання Ф. Скорини “Малая подорожная книжица” (1522 р.) та Апостол (1525 р.), по одному примірнику яких зберігається в Національному музеї і які належать до титульних зразків не тільки віленської збірки, а загалом цілої колекції.

Про красу та ошатність “Малой подорожной книжицы” говорили ще у ХІХ ст., називаючи її “слов'янським ельзевірівським виданням”³. Львівський екземпляр (№ 420) дефектний⁴. У ренесансному обрамленні на титульній сторінці книги занотовано: “Емілій Кавалкевич рукою власною”. Через декілька аркушів докладніший запис свідчить, що згаданий Е. Кавалкевич був деканом у Ліску.

Примірник Апостола (№ 419) також дефектний: без 8 початкових і 16 кінцевих аркушів. 4-й аркуш – передмова до Соборника, 41, 44, 47, 48 аркуші – Соборник. На полях 7 аркушів – грецькі паралелі та рукописна молитва, яку читають перед літургією⁵. Характеризуючи оздоблення, відомий дослідник В. Стасов зауважує: “В Апостоле 1525 года заглавные буквы, герб Скорины и монограмма с буквой Т выполнены так нежно, так тонко, с таким удивительным вкусом, что превосходят все награвированное в подобном роде в Библии”⁶.

Немаловажні відомості про долю екземпляра фіксують численні маргіналії. Задokumentувавши події, імена власників тощо, вони відтворюють дух і характер своєї епохи. “Сия книга названая апостол преданаи есть до церькви... дозаложена святого великого мученика Димитрія” (арк. 14–21), на арк. 37зв. читаємо підтверджувальний запис латиною про приналежність книжки якомусь Михайлові Стшатковському: “Я власник цієї книжки...”. Ще один запис згадує декана Хиляка. Коли і за яких обставин Апостол потрапив до нього невідомо. Скупі відомості обмежилися прізвиськом та “посадою”. Апостол та “Малая подорожная книжица” надійшли до митрополита Андрея 1904–1905 р. як дар від Антона Петрушевича⁷. Відомо, що останню канонік придбав у 60-х рр. XIX ст. за 10 злотих. Отже, А. Петрушевич – останній власник цього раритету.

Майже піввікова перерва віленської книговидавничої діяльності завершилася у 70-х рр. XVI ст., коли виникає друкарня Мамоничів, де працює Петро Мстиславець. Творчий злет друкаря яскраво демонструє розкішне напрестольне Євангеліє 1575 р. (№ 246)⁸, три примірники якого представлені в музейній колекції. Один з них реставратор-мистецтвознавець, згодом музейний працівник Володимир Пешанський подарував музеєві разом зі своєю колекцією ще на початку 20-х рр. минулого століття⁹.

Центральне місце в художньому оздобленні книги займають сторінкові ілюстрації з євангелістами. Арки обрамлення і тло довкола євангелістів заповнені рослинним орнаментом та архітектурними елементами, які нагадують фантастичний світ: дельфіни, леви та інші істоти, тобто характерним стафажем ренесансного мистецтва. Текстові розділи та підрозділи прикрашені заставками двох типів: перший – вузький прямокутник, на білому тлі симетрична композиція зі стилізованими квітками; другий – великий прямокутник з наріжниками та наверхами, на білому тлі симетрична композиція, в центрі якої закомпонована ромбовидна квітка-розета, обабіч неї – спіральні закручені галузки з листям. Стосовно оздоблення Євангелія існує припущення, що різьбив їх учень П. Мстиславця, хоча не виключено, що ці гравюри можуть належати самому майстрові.

Запис в одному з екземплярів Євангелія свідчить про те, що книга первісно була монастирською власністю (через часткову втрату тексту – не відомо коли і якого). Ще один маргінальний текст на арк. 10: “Сіє євангеліє єсть церкви Лисенецької св. Парасковії”, – відхиляє завісу таємниці. Можливо, раніше стародрук був власністю одного з підльвівських монастирів, а у зв’язку із закриттям чи в порядку обміну-дарування переданий до церкви святої Парасковії.

Друга книжка П. Мстиславця із меценатських дарів митрополита Андрея, яка заслуговує уваги, – Псалтир 1576 р. (№ 159)¹⁰. Первісно музейний примірник перебував у власності ієромонаха Макарія Криницького. Екземпляр дефектний: бракує форти, аркушів початкових молитов та гравюри із зображенням царя Давида. Вихідні дані книжки та кінець (14 арк.) переписав із Псалтирі 1608 р. дидакал Василь Словенський. Цікаво, що фронтиспіс до цього екземпляра перемалював 1721 р. з іншого Псалтиря Никодим Горбачевський. Ім’я згаданого маляра донині невідоме у мистецтвознавстві. Твір виконаний у дусі народного примітиву, майстерно передані світлотіньові ефекти. Аналогічна історія – з іншим дефектним примірником: замість гравюри із зображенням царя Давида – версія маляра Григорія. Творові притаманні майстерність і професіоналізм, гама кольорів тепла вохриста, фігура Давида дещо видовжена. Цілком несподіваним аналогом до цієї мініатюри можуть служити потелицькі розписи¹¹. Не виключено, що Григорій належав до кола майстрів цього регіону і виконав малюнок на замовлення.

Другий період діяльності друкарні Мамоничів починається в 1582 р. Маємо один примірник Октоїха 1582 р. (№ 282) друкаря Василя Гарабурди¹², куплений в 1905 р. у Большакова за 15 руб. Примірник дефектний: бракує 5 кінцевих аркушів, а натомість

втрачених вклеєні 11 рукописних.

Особливе місце посідає Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Це – перше видання третьої редакції пам’ятки (т.зв. “Новий” статут), що веде свій родовід від “Руської правди” Ярослава Мудрого (попередні редакції – 1529 р. і 1566 р.). В музейній збірці зберігаються два примірники книги (№ 606, 607)¹³, обидва дефектні. У примірнику № 606 втрачений перший аркуш першого розділу – рукописний. На полях – численні маргінальні записи польською мовою, переважно юридичні посилання та інтерпретації. Вперше до Статуту з музейної колекції звернувся І. Свенціцький, який полишив рукописні нотатки¹⁴. Окреме дослідження Статутам, де звернена увага на музейні пам’ятки, належать литовській дослідниці А. Василяускене¹⁵.

Продукція друкарень Віленського братства та старообрядницької значно скромніша у порівнянні з попередніми як у мистецько-художньому плані, так і за кількісним складом. З видань друкарні братства становлять інтерес, у першу чергу, “Казане св. Кирила” С. Зизанія та “Азбука” Лаврентія і Стефана Зизаніїв, видані 1596 р. (обидві книги – дар А. Петрушевича)¹⁶. У музейній колекції зберігаються два примірники “Духовних бесід Макарія, пустельника єгипетського” 1627 р. Екземпляр № 643 з гербом і присвятою Максимовичу-Ломському походить з Вольсько-Деревянського монастиря. Другий – № 644 – містить присвяту крилошанина М. Пакижа о. Коментарію, ігуменові Межигірському, короткі нотатки 1744 р. невідомого ченця(?) Почаївського монастиря і покрайні записи буського дидакала (!) Домковича 1836 р.¹⁷ Зворот форти Требника 1697 р. (№ 369) прикрашає гравюра “Св. Трійця”. Перед текстом, закомпонованим у лінійне обрамлення, чим підкреслюється цілісність і елегантність стародруку – дереворит “Спас”. Між аркушами 129 і 130 вклеєні чотири рукописні аркуші з молитвами. Раритет придбаний 1905 р. у Москві в Астапова¹⁸. Друкарня також видавала Служебники: 1638 р. (№ 931) та 1640 р. (№ 932)¹⁹.

Остання, невелика група репрезентує Віленську старообрядницьку друкарню. У заголовках Часослова 1722 р. (№ 9) використана в’язь, а в оздобленні – листя аканта та квіти. Книжка куплена для музею в Москві у Шибанова за 30 руб. у 1904 р. Там же за 5 руб. придбаний і “Цвітник” (за І. Свенціцьким 1706 .; № 729)²⁰, який містить “Слово у м’ясопустну неділю” Кирила Александрійського, “Видіння преподобного Макарія”, “Слово про купця Федора”.

Ці кілька штрихів далеко не вичерпують добродійної діяльності. Яскравим прикладом може слугувати майже вся колекція давньої книги, яка була щедрим дарунком галицького митрополита Андрея, разом із великою колекцією гравюр, ікон та малярства XVII–XVIII ст., рідкісною збіркою антимінсів та самою будівлею для музею. Тодішня преса влучно окреслила меценатство владики, назвавши його “княжим даром”. Врешті – це була і потреба часу: поклик національно свідомих постатей до праці на рідній ниві, де їх подиву гідні справи творили справжні високодуховні осередки української культури.

¹ Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908. – 213 с.; Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові / Під ред. І. Свенціцького. – Львів, 1930. – 89 с.: іл.; Павличко Я. Вадим Щербаківський і Національний музей у Львові (до історії формування колекції) // Могилянські читання 2005: Зб. наук. праць. – Київ, 2006. – С. 13–23.

² Свенцицкий И. Каталог ... – С. 18–19, поз. 50; Свенцицкая В. Заблудовские издания Ивана Федорова в библиотеках и музеях Львова // Федоровские чтения 1982. – М., 1987. – С. 16–19.

³ Стасов В.В. Отчет о седьмом присуждении наград графа Уварова. – Спб, 1864. – С. 20.

⁴ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 18, поз. 49.

⁵ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 8, поз. 18.

⁶ Стасов В.В. – Указ. соч. – С. 32.

⁷ Петрушевич Антін (1821–1913) – греко-католицький священник, історик, археолог, філолог, церковний діяч. З 1861 р. – крилошанин митрополичого капітулу, співзасновник Головної Руської Ради і Галицько-Руської Матиці, член Собору руських учених. Автор майже 200 наукових праць з історії Галичини та української церкви, серед них “Сводная Галицко-Русская Летопись 1600–1800”. Перший опублікував статтю про збручанського

Святовида та локалізував місцезнаходження княжого Галича. Зібрав раритетні видання та рукописи, які стали важливими позиціями в історії української культури.

⁸ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 4, поз. 7.

⁹ Володимир Пещанський (1873–1926) – родом із с. Добре, що на Херсонщині (довідкова література подає м. Переяслав), за фахом інженер-архітектор, маляр-реставратор, мистецтвознавець. Ще у 1918 р. І. Свенцицкий, перебуваючи у Києві, досить близько зійшовся із ним, намовляючи переїхати у Галичину. Згодом, 1922 р. він переїжджає, забравши із собою власну унікальну колекцію мистецьких творів. Принагідно згадаємо, що у 1922 р. за сприяння І. Свенцицкого невеликим накладом під титулом “Збірки Національного музею у Львові” видав каталог “Збірка В.Пещанського”.

¹⁰ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 19, поз. 51; Максименко Ф. Кириличні стародруки. – Львів, 1975. – № 752.

¹¹ Міляєва Л. Розписи Потелича. – Київ: Мистецтво, 1969.

¹² Свенцицкий И. Каталог ... – С. 39, поз. 133.

¹³ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 156, поз. 582.

¹⁴ Домашній архів І. Свенцицкого.

¹⁵ Василяускене А. Вольнские статуы во львовских хранилищах // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Київ: Наук.думка, 1992. – Вип. 1. – С. 19–22.

¹⁶ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 134, поз. 474; С. 153, поз. 567; Гусева А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. – Кн. 2. – М., 2003. – № 146, 149.

¹⁷ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 134, поз. 476.

¹⁸ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 75, поз. 254.

¹⁹ Там само.

²⁰ Свенцицкий И. Каталог ... – С. 50, поз. 172; С. 126, поз. 434.